

Становлення і розвиток психолого-педагогічних ідей

О. Ф. Лазурського за його листуванням

У статті проаналізовано листи видатного вченого, психолога і педагога О. Ф. Лазурського, що дало змогу поглибити розкриття його життєвого і творчого шляху, наукових поглядів і світогляду на тлі важливих подій суспільного життя Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: *епістолярна спадщина О. Ф. Лазурського, індивідуальна психологія, експериментальна педагогіка.*

Досліджуючи унікальний досвід швидкого розвитку педагогічної теорії й практики наприкінці XIX – на початку XX ст., стрижнем і рушійною силою якої стала експериментальна педагогіка, складно оминати наукову й громадсько-педагогічну діяльність Олександра Федоровича Лазурського (1874-1917) – лікаря-психіатра, психолога й освітнього діяча, прихильника й популяризатора використання психологічних знань у педагогічній практиці, який залишився в історії науки завдяки плідній дослідницькій праці, спрямованій на розвиток людини, науки та суспільства.

Доробок О. Лазурського у галузі педагогічної психології та психології особистості був високо поцінований сучасниками і нащадками. На думку радянського психолога Д. Елькіна, "своїми дослідженнями він збагатив психологічну науку в її різних галузях, був не тільки визначним ученим, але й талановитим педагогом та громадським діячем, який гаряче відкликався на всі події тогочасного життя" [1, с.12]. З іменем О. Лазурського у вітчизняній науці пов'язані проблема формування особистості як синтезу психологічних, педагогічних і соціологічних аспектів її природи та розроблення нової на той час науки про людину – характерології (індивідуальної психології), провісниці сучасної диференціальної психології. Творча спадщина вченого

також є цінним джерелом вивчення особливостей розвитку вітчизняної експериментальної педагогіки, біля витоків якої він стояв, і потребує об'єктивного аналізу усіх досліджуваних О.Лазурським проблем з урахуванням динаміки його наукових поглядів і світосприйняття. Аналіз епістолярного спадку О. Лазурського, на нашу думку, сприятиме глибшому розумінню тих чинників, що визначили становлення його як науковця, а також дає змогу ніби "зсередини" висвітлити особливості розвитку вітчизняної експериментальної педагогіки в зазначений період.

Творча спадщина О. Лазурського неодноразово ставала предметом вивчення науковців-психологів. Серед найперших спроб дослідити особистість ученого, зокрема за його листуванням зі старшим братом Володимиром – коротка стаття радянського психолога, професора Д. Елькіна (1946), у якій автор "ставив собі за завдання, не претендуючи на вичерпну характеристику, схарактеризувати деякі риси видатного ученого і людини" [1, с. 12]. Відображаючи окремі віхи життя і діяльності О. Лазурського, індивідуальне сприйняття життєвих реалій, міркування, сумніви, прагнення та сподівання крізь призму деяких його листів, науковець змалював постать непересічної людини, інтереси якої охоплювали різні сфери діяльності: музика, театр, література, соціологія, психологія, політика, людини вимогливої до себе і толерантної до інших, справжнього, не "квасного, казенного" патріота.

До епістолярної спадщини О. Лазурського як важливого джерела вивчення його життєвого шляху та наукової діяльності звертались також колектив російських дослідників – А. Брушлинський, В. Кольцова, Ю. Олейник [2] та дослідниця К. Левченко [6]. Результатами їхніх досліджень стала перша детальна біографія ученого та єдина допоки публікація для широкого загалу частини епістолярної спадщини О. Лазурського [3].

Російський психолог В. Смирнов [7] у своєму дисертаційному дослідженні торкнувся епістолярію О. Лазурського в контексті розвитку його

психологічних поглядів й переконань, зокрема, думок про методологію психологічного дослідження.

До найбільш ґрунтовного аналізу епістолярної спадщини видатного вченого відносимо матеріали дисертації російської дослідниці, психолога О. Яковлевої [8]. Автор зробила спробу крізь призму історичної епохи, на яку припала діяльність видатного вченого, відтворити цілісну картину його життя й наукових поглядів, реконструювати еволюцію створення О. Лазурським психологічної концепції особистості та встановити її подальший розвиток у дослідженнях одного з його учнів – В. Мясичева, тобто розкрити наступність у розвитку їхніх ідей, теоретичних поглядів, методологічних засад і емпіричних досліджень.

Українськими ученими дослідження епістолярної спадщини О. Лазурського не здійснювалося.

Листи вченого дають змогу уточнити певні факти його біографії, пов'язані з українським походженням, й створити цілісне і більш глибоке уявлення про нього як про особистість і дослідника.

Метою статті є аналіз епістолярної спадщини О.Лазурського під кутом зору вивчення його науково-педагогічної діяльності і життєвого шляху для поглиблення знання про його творчий внесок у педагогічну психологію.

Олександр Федорович Лазурський народився 31 березня (12 квітня) 1874 р. у містечку Переяслав (згодом перейменоване на Переяслав-Хмельницький) Полтавської губернії у родині священика й учителя грецької мови одного з міських духовних училищ Федора Даниловича та його дружини Анни Симеонівни Лазурських.

Майбутній учений був у родині найменшим, проте наполегливим у досягненні задуманого, адже головним принципом виховання у сім'ї було правило: "Ти здатний – значить ти повинен". Як і старшого сина, батько віддає Олександра до чоловічої гімназії задля отримання *широкої й перспективної освіти* [4, с.1]. Так лист О. Лазурського до брата від 1893 р., у

якому йдеться про останній рік навчання в Лубенській чоловічій гімназії (1891), не лише висвітлює нюанси їхніх особистісних стосунків, а й особливості організації навчального процесу в закладі і ставлення учня-Лазурського до навчання: "Давньогрецьку й давньоримську літературу не любив" [4, с.1], а "обмеження офіційної дисципліни <...> втомлювали" [Там само]. Як і свого часу старший брат, у 1891 р. Олександр закінчив гімназію в числі найкращих учнів за що "<...>отримав золоту медаль...". [5, с.430].

Вибір подальшого життєвого шляху Лазурським-юнаком був доволі неочікуваним для старшого брата, який на той час жив окремо у м. Одеса: "Вирішив стати лікарем, <...> – писав до нього Олександр,– вступив до Імператорської Військово-Медичної Академії у Санкт-Петербурзі" [5, с.430]. Справа у тому, що в родині здебільшого займались педагогічною діяльністю: батько – Ф. Лазурський – був учителем грецької мови в духовних навчальних закладах, брат матері – І. Андрієвський – директором Глухівського педагогічного інституту, сам брат Володимир викладав на Вищих жіночих курсах у Одесі.

Пояснення такого вчинку слід шукати в складі особистості О. Лазурського, який мав "<...> мрії широкі й неймовірні: в останніх класах гімназії з однаковим інтересом читав біографії великих учених й соціальні романи Шпільгагена, житіє святих й історію французької революції", йому "<...> здавалось, що здатний до всього" [Там само].

Із листування очевидно, що Олександр Федорович почав цікавитись "науками моральними" ще на гімназійній лаві, і насамперед тому, що психологія задовольняла його потребу "<...> діяльності громадської, серед людей" [4, с.430]. В останні роки навчання у гімназії (1889–1891) у молодого Олександра під впливом реакційних теорій Ч. Ломброзо, М. Нордау, Ф. Шпільгагена та доволі демократичного сімейного виховання, орієнтованого на ставлення до оточуючих як до потенційних партнерів для спілкування, зароджується ідея необхідності реформування соціального життя

на засадах соціальної гармонії та розуміння сутності й ролі особистості в цьому процесі. Імператорська Військово-Медична Академія привабила його саме демократичними порядками та можливістю вивчати антропоорієнтовані науки, зокрема медицину. Щоправда, через кілька років потому О. Лазурський розчарується у своєму виборі: "Я відчуваю, – писав він у листі до брата від 15 грудня 1893 р. – що не можу з любов'ю займатися цими дослідями і висновками, що мені потрібно щось інше і більше" [5, с.431]. Допоки ж студент Олександр, який "Завжди був фантазером і мрійником, – як зізнавався він у лист до брата від 22 жовтня 1898 р., – мав на думці "<...> стати клініцистом, могутнім лікарем-цілителем, на якого з надією і страхом дивляться хворі, присуд якого звучить так авторитетно" [5, с.431]. Навчаючись на третьому курсі Академії (1894), студент-Лазурський отримує через однокурсника С. Акопенка запрошення до співпраці у анатомо-фізіологічній лабораторії при клініці душевних і нервових хвороб для вивчення властивостей нервової системи. Так розпочинається його тривале знайомство та тісне співробітництво з керівником лабораторії професором В. Бехтерєвим. Вважаємо, що саме співпраця О.Лазурського з В. Бехтерєвим в його лабораторії та загальна атмосфера творчого наукового пошуку академії, що "<...> сподобалась просторими аудиторіями, хорошими лекціями (окрім фізики) й порядками, надзвичайно демократичними <...>" [5, с.432] остаточно й зумовили життєвий вибір ученого – рішучу переорієнтацію з практичної медицини на наукову роботу в галузі психології. Так у листі до брата від 30 листопада 1894 р. знаходимо такі рядки: "<...> відкинув усі сумніви відносно шкідливості ранньої спеціалізації й прийняв важливе рішення займатись в лабораторії В. Бехтерєва" [Там само]. Робота в галузі психології людини, потяг до якої пов'язаний з юнацькими мріями, стала метою всього подальшого життя ученого.

Вже в 1985 р. в науковому виданні "Неврологічний вісник", редагованому В. Бехтерєвим, з'являються перші звіти О. Лазурського за

результатами досліджень впливу швидкості м'язових рухів на швидкість психічних процесів в співавторстві з іншими співробітниками лабораторії. В одному з них (1985) молодий дослідник робить висновок про необхідність враховувати індивідуальні особливості психіки досліджуваних пацієнтів [2, с.258], який, на нашу думку, можна вважати свідченням зародження його психолого-педагогічних ідей щодо формування й розвитку особистості.

На початку наукові інтереси молодого вченого були зосереджені в сфері вивчення анатомії мозку: "Тепер я кожного дня по декілька годин просиджую в психологічній лабораторії, навчаюсь сам й допомагаю початківцям" [Там само]. Цьому питанню були присвячені й перші його наукові роботи та публікації ("Про співвідношення лобно-мостової системи із сітчастим ядром" (1895), "Про центральні продовження рухливих черепних нервів" (1895), "Про петльовий шар" (1897), "Дихання й пульс під час гіпнозу" (1899), "Про патолого-анатомічні зміни кори мозку при старчому ослабленні" (1900) тощо). Пояснюючи свій вибір області досліджень, О. Лазурський писав у листі до брата від 1894 р.: "Галузь нервових й душевних хвороб, що тісно пов'язана, на мій погляд, з цікавими мені психологією й літературою, вимагає знань з анатомії мозку й гіпнотизму" [5, с.432].

У процесі заглиблення в психіатрію та психологію О. Лазурський все більше "<...> захоплювався психологічною літературою – книгами В. Вундта, Ч. Ломброзо, О. Гілярова та ін." [5, с.433]. Ідеї цих видатних учених – на той час нові, нестандартні, неоднозначні – вплинули на формування наукового світогляду молодого дослідника, давали зразки наукових пошуків. О. Лазурського мало задовольняло те становище, в якому перебувала вітчизняна психологічна наука за його часів. Він мріяв, щоб вона відповідала запитам часу. Він досить довго працював над першою ґрунтовною науковою статтею з індивідуальної психології, назву якої "<...> позичив у французьких авторів" [5, с.436]. Ця стаття виходить друком у 1897 р.

Кінець XIX – початок XX ст., на нашу думку, став періодом важливих змін у вітчизняній психолого-педагогічній науці. Зокрема, людина, її психічні властивості, риси та особливості, стала предметом вивчення медицини та педагогіки, особливо щодо закономірностей та чинників формування й розвитку людини як біологічної істоти та особистості, а центрами таких досліджень стали лабораторії. О. Лазурський крокував у ногу з часом: він відстоював пріоритет емпіричних досліджень над теоретичними, розробляв прийоми об'єктивного спостереження й експерименту як основних методів психології [Там само].

У 1897 році (29 жовтня) О. Лазурський "<...> зробив доповідь на науковому зібранні лікарів Клініки душевних та нервових хвороб – "Метод систематичного спостереження в індивідуальній психології", який викликав живий інтерес» [5, с.437]. Для розуміння формування наукового світогляду вченого принципово важливо наголосити, що у зазначеній доповіді він підкреслив: розроблення методу індивідуальної психології є першочерговим завданням. Зокрема він ствердив: "<...> якщо буде все добре – створиться ціла наука, якій можна присвятити все життя й наслідки якої тепер ще навіть неможливо передбачити <...>" [5, с.437-438]. За підтримки В.Бехтерева та близьких йому за духом колег (зокрема О. Нечаєва, російського психолога, одного із засновників експериментальної педагогіки та психології у Росії), дослідник здійснює розвідки в сфері психології, підкреслюючи, що йому потрібно "<...> працювати над цікавою йому темою, пропагувати свої погляди" [5, с.441]. Більш того, його дослідницькі завдання стають складнішими та оригінальнішими – він розпочинає досліджувати особистість як цілісну систему.

Ще більше О. Лазурський утверджується в своєму виборі на користь психології під впливом вражень від закордонного наукового відрядження "для удосконалення" (1900). За час відрядження він відвідав найбільш важливі центри світової психологічної науки – Психологічний інститут В. Вундта,

лабораторію експериментальної психології Е. Крепеліна, клініку Х. Оппенгеймера й психіатричну клініку П. Флексига [5, с.442].

Як засвідчують листи О. Лазурського до брата (1900-1905), розробляючи проблеми індивідуальної психології, молодий учений глибоко й критично оцінював уже існуючі досвід й традиції, виробляючи власні наукові погляди, торуючи свій науковий шлях. На його думку, час наукового відрядження (грудень 1901 – грудень 1902): "<...> не пропав марно, мої ідеї й плани отримали більш чітке окреслення, стали конкретнішими й більш логічними, порівняно з попереднім станом. <...> Я побачив і переконався, що те, чим я займаюся, чим я цікавлюсь – справа величезна, справа першорядної ваги, якій варто присвятити своє життя" [5, с.442].

Після повернення з закордонного відрядження О. Лазурський остаточно зосереджується на дослідженнях з психології: "Поставив перед собою дві задачі: написати книгу з індивідуальної психології й отримати звання приват-доцента Імператорської Військово-Медичної Академії" – ділився він у листі від 5 грудня 1904 р. планами з братом [5, с.442].

Серед нових ідей, якими керувався учений у своїх розвідках, особливо значущою стала ідея цілісного вивчення людської особистості. "Вивчення індивідуальності, – знаходимо у листі до брата від 5 грудня 1904 р., – повинно стати головним завданням найближчого майбутнього" [Там само]. О. Лазурському здається, що його робота по вивченню індивідуальних особливостей і характерів буде як слід оцінена тільки в майбутньому: "<...> коли можна буде вільно думати і працювати, – пише він братові у листі від 22 лютого 1905 р. – тоді почнеться створення нових ідеалів і організація життя на нових основах. І мені здається, що моя характерологія буде тут не без користі".

Періодом визначення основних напрямів психолого-педагогічної та організаторської діяльності ученого стали наступні роки після закордонного відрядження (1903-1907 рр.) став переломним у подальшому життєвому шляху

і науковій творчості у сфері науки, що вплинули на його: 1) робота на Педологічних курсах (згодом Педагогічній академії); 2) діяльна участь у створенні та організації роботи психоневрологічного інституту; 3) активна участь у підготовці та проведенні Всеросійських з'їздів з педагогіки та психології [5, с. 443].

Педологічні курси були відкриті 3 жовтня 1904 за ініціативи О. Нечаєва Педологічним відділенням імені К. Ушинського при Педагогічному музеї військово-навчальних закладів, а О. Лазурський був одним з організаторів.

Він читав на курсах лекції з "Вчення про характери", "Психології розумових процесів", "Психології почуттів і волі", "Експериментальної психології", керував практичними заняттями зі складання науково обґрунтованих характеристик учнів, де використовувалася його "Програма дослідження особистості", організацією шкільних дослідів у кількох навчальних закладах Москви, Нижнього Новгороду, Петербургу, здійснював систематичний огляд методик експериментального дослідження. Саме з числа педагогів-слухачів Петербурзьких педологічних курсів у 1904 р. учений створив групу для дослідження дитячих характерів [*вивчалися кадети 11-14 років – прим .І.Л.*] методом природного експерименту, про що у листі до брата від 22 лютого 1905р. знаходимо: "На педологічних курсах у мене в цьому півріччі заняття – не більше, не менше, з визначення людських характерів! Сміливо можу заявити, що це *перший й єдиний курс на даний час у всьому світі* з характерології, побудований на сучасних наукових даних. В реальності, звичайно, це виходить набагато скромніше: ми займаємось перевіркою експериментальних методів дослідження індивідуальних особливостей пам'яті, уваги, сприймання, уяви тощо, а коли набереться достатньо матеріалу з кадетських корпусів, будемо складати характеристики <...>" [5, с.442].

У 1907 році Педологічні курси були перетворені в Педагогічну академію. До складу її ради увійшов і О. Лазурський, раніше обраний до комітету з її організації. Таким чином, вважаємо, що курс лекцій

О. Лазурського по теорії особистості сприяв розповсюдженню серед педагогів та психологів нових, "антигербертівських" ідей щодо організації виховання та навчання, зокрема, необхідності всебічного вивчення та урахування психофізіологічних особливостей дітей у педагогічному процесі.

Листи до брата від 1909 р. засвідчують поступову зміну [6] розуміння вченим природи особистості й перехід з психофізіологічних на соціобіологічні позиції: "Крім своїх чергових справ, працюю ранками над складанням програми дослідження психо-соціальних типів. <...>. Треба дошукуватись не лише анатомо-фізіологічного субстрату кожної елементарної функції, а того яким зовнішнім співвідношенням вона відповідає і яке загальнобіологічне або соціальне значення вона має. Тепер можливо працювати, читати, вдумливо, не поспішаючи <...> водночас все ясніше виступають й труднощі, все скромніше стаєш у своїх домаганнях" (з листа від 25 вересня 1909р.) [5, с.443]. У своєму листуванні О. Лазурський виступає як учений-новатор: "Цікава з'являється тепер можливість зіставити питання про індивідуальність з тими новими горизонтами, що відкриває для вивчення особистості наука про характери» [Там само].

У 1906 р. накладом у 1000 екземплярів вийшов у світ перший великий науковий твір О. Лазурського — "Нариси науки про характери". В основу книги було покладено авторський курс лекцій з характерології [5, с. 435]. Значну увагу в книзі було приділено проблемі пошуку й вивченню інтегральних індивідуальних утворень, які найбільшою мірою відображають специфіку особистості людини. Зокрема, О. Лазурський виявив перехід відношень особистості [*рос. "отношений" – прим. І.Л.*] у риси характеру, першим припустив, що особистість є інтегрованим поєднанням ендо- та екзорис (причому, ендопсихіка не є лише біологічно зумовленою, так само як і екзопсихіка не є лише соціально детермінованою), що ядро особистості складають темперамент і характер, а повноцінна особистість формується й розвивається лише за умови гармонійного поєднання ендо- й екзопсихіки [5, с. 435].

В грудні 1910 р. на I з'їзді експериментальної педагогіки він зробив доповідь про "природний експеримент" як новий метод дослідження, "<...> за якого будь-який вид діяльності розглядається з позиції того, яка група особистісних характеристик виявляється найяскравіше" [5, с. 437]. Особливу цінність цей метод, на думку О. Лазурського, мав для шкільної практики: "складання цілісної характеристики школярів дозволяло б педагогові глибше зазирнути у психічне життя вихованців з допомогою тих засобів, які завжди під рукою [*шкільні уроки – прим. І.Л.*]" [Там само]. На підставі цього, вважаємо, що О. Лазурський одним з перших у вітчизняній психології здійснив конкретно-емпіричне дослідження психіки дитини в умовах навчальної діяльності.

Взимку 1913 р. на засіданні Петербурзького філософського товариства прозвучала доповідь О. Лазурський щодо "нової класифікації особистості" [5, с. 437]. Як засвідчив уважний аналіз його листування, до останніх днів життя видатного ученого сама ця проблема лишалась центральною в його творчості.

Лише передчасна смерть О. Лазурського 13 березня 1917 р. обірвала здійснення його творчих планів та сподівань. Проте залишився значний внесок ученого у розвиток вітчизняної психолого-педагогічної науки.

Висновки. Вивчення епістолярної спадщини О.Лазурського дає підстави для ствердження, що він був представником демократично-ліберальної частини наукової інтелігенції, прогресивним педагогом і громадським діячем. Аналіз його листів дав змогу виокремити ті чинники, що визначили становлення його як науковця – особистісні риси (критичність і самостійність розуму, самокритичність вдачі, наполегливість у досягненні мети), вплив виховання у родині (сформування цілісного характеру істинного інтелігента, здатного до боротьби за сповідувані ідеї), співпраця з видатними вітчизняними і зарубіжними науковцями-новаторами (В. Бехтерев, О. Нечаєв, Е. Крепелін, В. Вундт). Дух соціально-економічних та політичних трансформацій періоду кінця XIX - початку XX ст. сприяв активній участі вченого у тісній співпраці з науковим співтовариством, що давало йому змогу

чинити вплив на розвиток вітчизняної психолого-педагогічної науки. Аналіз епістолярної спадщини сприяв розширенню знання про розвиток вітчизняної експериментальної педагогіки в зазначений період. Доведено необхідність її подальшого вивчення для встановлення кола його наукового спілкування, глибшого проникнення у науковий і особистий світ ученого.

Список літератури.

1. Елькин Д. Г. О. Ф. Лазурский за його листуванням / Д. Г. Елькин // Радянська школа. – 1946. – № 4. – С. 12-15.
2. Брушлинский А. В. Очерк жизни и научной деятельности А. Ф. Лазурского / А. В. Брушлинский, В. А. Кольцова, Ю. Н. Олейник – М. : Наука, 1995. – С. 256-269.
3. Лазурский А. Ф. К учению о психической активности. Программа исследования личности / А. Ф. Лазурский; коммент., примеч., прилож. Е.В.Левченко // Избранные труды по общей психологии – СПб. : Алетея, – 2001. – С. 161 -191.
4. Лазурский В. Ф. Профессор А. Ф. Лазурский. Биографический очерк / В. Ф. Лазурский – Одесса. – 1917. – 24 с.
5. Психология общая и экспериментальная / (А. Ф. Лазурский); редкол.: А. В. Брушлинский и др. – М. : Наука, 1997. – 446 с.
6. Левченко Е. В. Александр Федорович Лазурский: жизненный путь и психологическая концепция / Е. В. Левченко; вступ. ст., коммент., примеч. Е. В. Левченко. – СПб. : Алетея, 2001. – С. 5-16.
7. Смирнов В. А. Психологические воззрения А. Ф. Лазурского : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Смирнов Валерий Анатольевич. – М., 1998. – 147 с.
8. Яковлева А. А. Психологическая концепция личности в трудах А. Ф. Лазурского и В. Н. Мясищева : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Яковлева Александра Анатольевна. – М., 2003. – 235 с.

Леонтьева И.В.

Становление и развитие психолого-педагогических идей А. Ф. Лазурского по его переписке.

В статье анализируются письма выдающегося ученого, психолога и педагога А.Ф.Лазурского, которые раскрывают его жизненный и творческий путь, научные и мировоззренческие взгляды на фоне важнейших событий общественной жизни Российской империи конца XIX – начала XX века.

Ключевые слова: эпистолярное наследие А. Ф. Лазурского, индивидуальная психология, экспериментальная педагогика.

Leontyeva I.V.

Becoming and development of psychological-pedagogical ideas of O. F. Lazurskogo is after his correspondence

In the article analysed letters of outstanding scientist, psychologist and pedagogue A. F. Lazurskogo, that expose his vital and creative way, scientific and world view looks on a background the major events of public life of the Russian empire of end of XIX are beginning of XX of century.

Keywords: epistolary heritage A. F. Lazurski, individual psychology, experimental pedagogy.